

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

«Το φράγμα της σιωπής»

Το πρόβλημα της επικοινωνίας στους ήρωές του

I

Ο Δημήτρης Χατζής (1913-1981) με τον τρόπο της γραφής του συνδέεται με τη μεγάλη παράδοση του κοινωνικού ρεαλισμού, ενώ, με τη συστηματική επιλογή της ελληνικής επαρχίας ως χώρου στον οποίο εξελίσσονται οι ιστορίες του (με λίγες μόνο εξαιρέσεις), εντάσσεται στους ανανεωτές της ηθογραφίας.¹ Ο ίδιος έλεγε σχετικά ότι η επιλογή του βασιζόταν στη γνώση του τόπου, στους συναισθηματικούς του δεσμούς και κυρίως στην αίσθηση ότι μέσα από τις μικρές επαρχιακές πόλεις μπορούσε να δείξει την καταστροφή της ελληνικής κοινωνίας, τη «χαλασμένη της ρίζα».²

Την έντονη ανησυχία για τα προβλήματα του καιρού του και μαζί τον βαθύ ανθρωπισμό του εξέφρασε ο συγγραφέας με την πινακοθήκη των ηρώων του, που πρωταγωνιστούν σε μια σειρά από φαινομενικά συνηθισμένες ιστορίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι επιλέγει ως ήρωές του, όχι μόνο πρόσωπα της καθημερινότητας, αλλά τους πιο ανίσχυρους, φτωχούς, συχνά περιθωριακούς τύπους: παιδιά, μοναχικούς γέροντες, παραμορφωμένους, πνευματικά καθυστερημένους, άνεργους, ουσιαστικά τους κάθε λογής ανυπεράσπιστους, αναλαμβάνοντας κατά κάποιο τρόπο να γίνει η φωνή τους και να παρουσιάσει τα μικρά, σιωπηλά, αφανή δράματά τους.

Να γίνει η φωνή τους! Πράγματι, ο «παρά τη θέλησή του» χρονικογράφος στο διήγημα «Σαμπεθάι Καμπιλής» και ο συγγραφέας στο Διπλό βιβλίο είναι δύο από τις φανερές μορφές που παίρνει η φωνή του αφηγητή-συγγραφέα, για να μι-

κοινωνικός
ρεαλισμός

ανανεωτής
της ηθογραφ

επιλογή επαρχίας
ως χώρου

|| προβλ του καιρού
ανθρωπισμός

επιλέγει
ανυπεράσπιστους

γίνεται η φωνή τους

αφηγητής σκοπία φιλάδρια λογογραφία των ηρώων

→ λήσει για λογαριασμό των ηρώων του. Αυτό, ίσως, συμβαίνει, επειδή ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που συνδέει τους ήρωες του, είναι η δυσκολία τους να επικοινωνούν, δυσκολία που εκφράζεται κυρίως μέσω της σιωπής. Η παρουσία τους στο κείμενο σημαδεύεται από αλλεπάλληλες αρνητικές προτάσεις του είδους: «δεν μίλησε», «δεν τολμούσε να μιλήσει», «δεν είπε τίποτε». Το χαρακτηριστικό αυτό αναδεικνύεται σε κύριο θεματικό μοτίβο της πεζογραφίας του.

Η σιωπή αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αλλά και αρκετά περίπλοκο θέμα για τη μελέτη της λογοτεχνίας, τη γλωσσολογία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία αλλά και άλλες επιστήμες.³ Συνηθισμένοι να προσέχουμε τον λόγο, τον δικό μας ή των άλλων, δεν συνειδητοποιούμε πόσες φορές επικοινωνούμε με τη σιωπή, στο επίπεδο των διαπροσωπικών ή των κοινωνικών σχέσεων, στην τέχνη ή στη δημόσια ζωή. Ας σκεφτούμε ακόμη τις περιπτώσεις που η γλωσσική επικοινωνία είναι αδύνατη, μόνιμα ή παροδικά, οπότε αναπτύσσονται άλλοι τρόποι μετάδοσης των μηνυμάτων, ή πόσα άλλα σημειωτικά συστήματα υπάρχουν. Μορφές παροδικής σιωπής διακρίνουμε και στην προσπάθεια να αποφύγουμε να πούμε κάτι ή στον στιγμιαίο δισταγμό, στον φόβο ή τη μεγάλη χαρά. Ακόμη, η ομιλία διακόπτεται για να δοθεί έμφαση στα όσα ειπώθηκαν ή γιατί υπονοούνται όσα δεν μπορούν να λεχθούν. Η σιγή μπορεί να υπογραμμίζει την αλληλοκατανόηση ατόμων ή αντίθετα να προβάλλει την ταραχή τους. Τέλος, η σιωπή έχει και έναν τελετουργικό χαρακτήρα, όχι μόνο σε επίσημες εκδηλώσεις αλλά και ως απλή ένδειξη σεβασμού ή υποταγής.

Στην πεζογραφία του Χατζή θα συναντήσουμε αρκετές από αυτές τις αποχρώσεις της σιωπής. Το πρόβλημα για τους ήρωές του δεν είναι μόνο ατομικό και ψυχολογικό, στην αφετηρία του είναι κοινωνικό. Το θέμα σχετίζεται με ένα γενικότερο ιδεολογικό σχήμα, με βάση το οποίο ο συγγραφέας διαμορφώνει τους ήρωές του και πλάθει τις ιστορίες του. Εννοώ το αντιθετικό δίπολο] καλοί-κακοί, υπερασπισμένοι-ανυπερασπιστοι,⁴ στηρίγματα της κοινωνίας-νικημένοι,⁵ εκείνοι που πιστεύουν-εκείνοι που δεν πιστεύουν, αγωνιστικά-μη αγωνιστικά κείμενα, έπος-δράμα.⁶

ήρωες με

μην. παρουσία

Η σιωπή

κοινωνικό πρόβλ.

ιδεολογικό σχήμα

Η συμπάθεια, βέβαια, του συγγραφέα ανήκει αποκλειστικά στους καλούς και τους ανυπεράσπιστους, γι' αυτό και ζωγραφίζει τους άλλους με τα μελανότερα χρώματα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να φαίνεται κάποτε εντελώς σχηματική και καλλιτεχνικά ατελής η απόλυτη διαίρεση σε «καλούς» και «κακούς», όπως π.χ. στο διήγημα «Μαργαρίτα Περδικάρη». Η μοναδική σχετική εξαίρεση, ο ομώνυμος ήρωας ενός από τα καλύτερα διηγήματά του, το «Σαμπεθαί Καμπιλής», επιβεβαιώνει αυτόν τον κανόνα. Ωστόσο, όπως έχει παρατηρηθεί, οι «κακοί» δεν προκαλούν ιδιαίτερα το συγγραφικό ενδιαφέρον του Χατζή. Τους χρησιμοποιεί όσο χρειάζεται για το συγκεκριμένο επεισόδιο της ιστορίας του, αλλά τους αποσύρει σύντομα από το προσκήνιο και δεν στηρίζει σ' αυτούς ένα ολόκληρο έργο του.⁷

Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν προβάλλεται η δυσκολία επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο κατηγορίες των ηρώων του, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ανάμεσα δηλαδή σε αντιπάλους ή εχθρούς. Ο συγγραφέας στο στοιχείο αυτό δεν κάνει έναν κοινότυπο και, κυρίως, μονοδιάστατο διαχωρισμό, που θα μείωνε το βάθος των ιστοριών του. Αντίθετα, αυτή η δυσκολία παρουσιάζεται να πλήττει κυρίως πρόσωπα καλής θέλησης, όταν προσπαθούν να επικοινωνήσουν με συγγενείς ή φίλους και, σε πολύ λιγότερες περιπτώσεις, όταν θέλουν να αντιμετωπίσουν εχθρούς. Το πρόβλημα είναι εντονότερο στους γυναικείους χαρακτήρες του αλλά εμφανίζεται αντίστοιχα και σε ανδρικούς.

Το θέμα του καταπιεσμένου γυναικείου λόγου σε αντίθεση με τον εξουσιαστικό και κυρίαρχο ανδρικό λόγο αποτέλεσε το αντικείμενο ενδιαφέροντος των φεμινιστικών σπουδών και όχι μόνο. Στη μελέτη μου, όμως, εξετάζω το θέμα της σιωπής με διαφορετική προοπτική. Η σιωπή αρκετών ηρωίδων του δείχνει, βέβαια, την υποταγή τους σε έναν άνδρα, πατέρα ή σύζυγο, κυρίως μέσα στα πλαίσια της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο, η παράλληλη σιωπή πολλών ηρώων του με οδηγεί στην αναζήτηση ενός κοινού και για τα δύο φύλα προβλήματος, που συνδέεται με την κοινωνική τους θέση, την οικονομική τους κατάσταση και την ιδεολογική τους τοποθέτηση.

πρόβλημα
επικοινωνίας
πλήττει "καλά"
πρόσωπα
στην μεταξύ
τους επ.

γυναικεία
σιωπή

αιτία
σιωπής
ηρώων

Αφήγησις

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά στον φορέα της αφήγη-
σης.⁸ Ο δικός του προνομιακός ρόλος του επιτρέπει να δώσει
ή να αφαιρέσει τον λόγο από τα πρόσωπα του έργου, να τους
επιτρέψει να μιλήσουν σε λόγο ευθύ ή να αποδώσει τον λόγο
τους περισσότερο ή λιγότερο περιληπτικά μέσα στη δική του
αφήγηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα γυναικείο πρό-
σωπο δεν αναλαμβάνει την αφήγηση στην πεζογραφία του
Χατζή. Εξαιρεση αποτελεί, όπως θα δούμε, η σύντομη εξο-
μολόγηση της Αναστασίας στο Κεφάλαιο 8 («Η Αναστασία
των Μολάων»), του Διπλού Βιβλίου, γιατί είναι το μεγαλύτε-
ρο σε ευθύ λόγο κείμενο που εκφωνεί μια ηρωίδα του.

Μπορούμε να πούμε
αφήγησις

Ακόμη, το συνολικό ποσοστό διαλόγου που τους αναλο-
γεί είναι αισθητά μικρότερο από αυτό που αναλογεί στους
-οπωσδήποτε πολυπληθέστερους- ανδρικούς χαρακτήρες.
Ωστόσο, οι σκέψεις, τα συναισθήματα και οι ιδέες των ηρωί-
δων αποκαλύπτονται μερικές φορές μέσω της αφήγησης,
ώστε να φτάνει στον αναγνώστη τουλάχιστον ένα μέρος του
«ανέκφραστου λόγου» τους.⁹

Αφήγησις
φ. σέβας
ηρωίδα

Μία από τις κύριες αιτίες της σιωπής των ηρωίδων του εί-
ναι η σχετικά περιορισμένη δυνατότητά τους να σκέπτονται

Αιτία Σιωπής

① ελεύθερα και να διαμορφώνουν καθαρά στο νου τους τους
λόγους των προβλημάτων τους, καθώς και τους τρόπους για

② να ξεφύγουν από καταστάσεις που τις καταπιέζουν και τις
κάνουν δυστυχισμένες. Αυτή η δυνατότητα δεν φαίνεται να

είναι αρκετά ανεπτυγμένη στις περισσότερες από αυτές, κυ-
ρίως εξαιτίας της έλλειψης μόρφωσης και εξαιτίας των πε-
ριορισμών της γυναίκας στα πλαίσια της πατριαρχικής κοι-
νωνίας. Στα ίδια πλαίσια και οι άνδρες ήρωές του χρησιμο-
ποιούν περιορισμένα τον λόγο, είτε απευθύνονται σε γυναί-
κες, είτε σε ομόφυλούς τους. Μια δεύτερη αιτία σιωπής των

③ ηρώων του, ανεξάρτητα από το φύλο τους, σχετίζεται με την
αδυναμία τους να εκφράσουν τα διανοήματά τους, καθώς
εμποδίζονται συνήθως από σεμνότητα, φόβο ή αβεβαιότητα.

Από το σύνολο της πεζογραφίας του Χατζή δεν δίνουν
καθόλου στοιχεία για το θέμα μου -είτε δίνουν ελάχιστα, επι-
βεβαιώνοντας τα ήδη γνωστά στοιχεία- τα κείμενα της Θη-
τείας, και τα διηγήματα «Ο τάφος» (Το τέλος της μικρής μας
πόλης), «Ανυπεράσπιστοι», «Το βάφτισμα» (Ανυπεράσι-